

מוטיב הזיקנה בשירי הצימודים

בספר הענק לר' משה אבן עזרא, בספר ערוגות הבשמים ובמקאמת אלתג'ניס ליוסף בן תנחום הירושלמי ובגן המשלים והחידות לטודרוס אבולעפיה

יהודית דיסון

שלושה משוררים מתוך המשוררים שכתבו שירי צימודים¹ הקדישו בספרם שער לנושא הזיקנה והם משה אבן עזרא, יוסף בן תנחום הירושלמי וטודרוס אבולעפיה.² שלושתם כתבו ספר שירי צימודים בהיותם בגיל צעיר.³ שלושת המשוררים האלה חילקו את ספרם לשערים הבנויים לפי קונבנציות השירה הערבית. הרמב"ע חילק את ספרו, ספר הענק, לעשרה שערים. יוסף בן תנחום הירושלמי וטודרוס אבולעפיה הלכו בעקבותיו וגם הם חילקו את חיבוריהם לעשרה שערים. אולם בעוד הירושלמי סידר את ספרו ערוגות הבשמים ואת מקאמת אלתג'ניס לפי סדר שערי הענק של הרמב"ע ונושאו, הרי סידורו של טודרוס בספרו גן המשלים והחידות שונה.⁴ השער החמישי בספר הענק, בספר ערוגות הבשמים ובמקאמת אלתג'ניס עוסק בזיקנה. השער השמיני בגן המשלים והחידות לטודרוס אבולעפיה עוסק בבחרות ובזיקנה. בספר הענק לרמב"ע ארבעים וששה שירי צימודים העוסקים בזיקנה (כולל שיר הסיכום). בספר ערוגות הבשמים ארבעים ושבעה שירי צימודים ובמקאמת אלתג'ניס שבעה שירים. טודרוס אבולעפיה הקדיש לנושא שלושה עשר שירים בספרו. הרמב"ע והירושלמי סידרו את שירי הצימודים לפי סדר אלף ביתי של האות הראשונה של הצימוד. בספרו של טודרוס אבולעפיה אין סדר בשירי הצימודים.

נושא הזיקנה שייך לז'אנר שירי התלונה המופיע בשירה הערבית ובשירה העברית בימי הביניים. נושא הזיקנה בנוי ממערכות של ניגודים. מערכת ניגודים בין ימי הנעורים

1. המשוררים שכתבו שירי צימודים בימי הביניים הם: משה אבן עזרא; יהודה אבו אלחסן מאיר; יהודה אלחריזי; אלעזר בן יעקב הבללי; יוסף בן תנחום הירושלמי, טודרוס אבולעפיה וזכריה אלצ'אהרי. וראו מאמרי "דרכי הצימוד במחברת הצימודים ליוסף בן תנחום הירושלמי" פעמים 81 (תש"ס), עמ' 23-61; Judith Dishon, "Collections of Homonym Poems in Medieval Hebrew Literature", pp.41-43, in Studies in Medieval Jewish Poetry, Brill, Leiden-Boston 2009 (edited by Alessandro Guetta and Masha Itzhaki).

2. משה אבן עזרא, ספר הענק; יוסף בן תנחום הירושלמי, ערוגות הבשמים ומקאמת אלתג'ניס וטודרוס אבולעפיה, גן המשלים והחידות.

3. הרמב"ע היה צעיר בעת שכתב את ספר הענק, אך גילו באותו זמן לא ידוע. יוסף בן תנחום הירושלמי היה בן 15 וטודרוס אבולעפיה היה בן 17, כפי שהעידו בספריהם.

4. סדר השערים בספר הענק לרמב"ע, בספר ערוגות הבשמים ובמקאמת אלתג'ניס לירושלמי הוא בשבח הנדיב, שירי יין, שירי גן, שירי חשק, שירים על הזיקנה, שירים על בגידת הרעים, שירי נדוד, שירים על המוות וחזרה בתשובה, שירי פרישות.

סדר השערים בספר גן המשלים והחידות לטודרוס אבולעפיה הוא שבח הנדיב, נדיבות וקמצנות, שירי חשק, שירי ידידות, שירי פירוד, שירי יין, שירי טבע, שירים על הבחרות והזיקנה, שירים על היום ועל הלילה ושירי פרישות.

הטובים לבין ימי הזיקנה הרעים, בין העלם הצעיר והרענן לבין הזקן החלש והרזה, בין השיער השחור לשיער הלבן ובין הנערות החושקות בצעירים לבין הנערות הבוגדות בזקן והסולדות ממנו. מערכת ניגודים זו בנוייה על משחקי צבעים ובעיקר משחקים של שחור ולבן, של אור וחושך המתחלפים בשערו של האדם, ובין הלבן, השחור והאדום, המתחלפים בְּזָקָן. ובנוסף יש משחק צבעים בין הֶזְקָן הצבוע אדום לאדום הבא מדם לבו השותת של הֶזְקָן בעל השיער הלבן. המשוררים העבריים לקחו חלק מן המוטיבים והדימויים האלה מן השירה הערבית⁵, אולם בנו אותם בצורה מיוחדת משלהם, כשהם משתמשים גם ברמיזות ובשיבוצים מן המקרא.

1. הרצון לחזור לימי הנעורים

נושא הזיקנה פותח בספר הענק ברצון העז לחזור לימי הנעורים. וכך אומר הרמב"ע בשיר הראשון בשער הזיקנה: "יְדִידִי מִי יִשְׁיבֵנִי לְנֶעֶר" ובשיר השני בשער הוא קורא לימי הנוער שנעלמו ולא ישובו עוד: "אֶקְרָא יְמֵי נֶעֶר אֲשֶׁר רָחֵקוּ מִנִּי הַיּוֹת שְׁבִים וְלֹא אֶצּוּ". וגם בשיר 33 חוזר הרמב"ע על אותו מוטיב: "שִׁיבָה תְּעִיד כִּי מִמָּצֵב נֶעֶר רְגְלֵי כַּיּוֹם נָעִים \ לוֹ יְכַלְתִּי בְּבַחֲרוּתִי אֶתֵּן כֹּל הוֹן נָעִים". כמיהה זו לימי הנעורים נמצא בשיר אחד גם אצל הירושלמי (ערוגות, לט): "יְדִידִי, מִי יִשְׁיבֵנִי לְעֶדְנָה אֲשֶׁר עָפּוּ יְמוֹתֶיהָ כְּרִשָּׁף (עוף דורס) \ וְאֵל אֲנֹד לְחֶסְרוֹנָה בְּעֵין תְּפַפָּה דָם וְלֵב תְּבַעֵר כְּרִשָּׁף" (ניצוץ אש). אחת הסיבות לכמיהה לחזור לימי הנעורים היא השינוי שעושה הזיקנה באדם: "לֹלֵלִי תִשְׁנֶה (הזיקנה) אֶת הַדֶּר פְּנִי" (ערוגות, כד). שערו מלבין, אך פניו משחירות. גופו נעשה רזה וכחוש לעומת גופו הנאה בצעירותו.

הירושלמי מסכם את הנושא בטענה כי ימי תבל ורוב נכלם הם שמביאים את הזיקנה על האדם ובגללם יושב הזקן בין העלמים מאוד נכלם: "אֶהְיֶה בְּשִׁבְתִּי בֵּין עֲלָמִים עֵת אֲבִיט לְעֵין שְׁעָרֵי מְאֹד נְכֹלָם \ וּבְשִׁאֲלָם: "מַה זֶה" אֲשִׁיבֵמוּ: "רָעַת יְמֵי תַבֵּל וְרֹב נְכֹלָם (ערוגות, ל).

טודרוס אבולעפיה בספרו גן המשלים והחידות אינו מקדיש שיר למוטיב זה.

2. הצער והבכי על הנעורים שחלפו

מוטיב אחר המתקשר לכמיהה לימי הנעורים הוא הבכי והצער על הנעורים שחלפו ועל הזיקנה שבאה במקומם. למוטיב זה מקדיש הרמב"ע מספר שירים בהם הוא מקונן על ימי הנוער היפים והטובים שחלפו לבלי שוב: "אֲבַכָּה עַל זְמַן נֶעֶר

5. ועל כך ראו רצהבי, זקנה, רצהבי, עולם ומות; לוין, מעיל תשבץ, א, עמ' 221-213.

ואזיל דמי עיני עלי ארץ מכורות (מגורים) \ עזבתיָה בעל כרחי וְלילות בחורי
מבני ימים מכורות (27). וכן: "זכר נעורים ישלח חלש בלבי ורזון \ שוּוּ בְּבָכִי
עליהם עשיר ואיש רש ורזון" (10)⁶ גם אשת הזקן מצטערת צער עמוק על אובדן
נעורי בעלה: "תתאזרעית נער בראות שיבה זרקה לשכן בחור \ וכאבה עוד נוסף
בראות כי הלבנה שערת בחור" (ענק, 4)

הירושלמי מרחיב את המוטיב ומרבה להשתמש בדימויים לתיאור הימים היפים
שחלפו לבלי שוב. בריחת ימי הנעורים היא כמו צל עובר:⁷ "אָהָה לִי עַל יָמֵי נֹעֵר
וְעֵדְנָה כְּמוֹ צֶל חָלְפוּ דְמוֹ לְחָשִׁים" (ערוגות כב). דימוי אחר של ימי הנעורים החולפים
במהירות הוא של צבי דוהר: "...אך נעורי כצבי ברחו ופני חשכו משערי" (מקאמת
אלתג'ניס, ז). ימי הנעורים נעלמים כמו מים שמתמוססים "יען בחורתי אשר עברו
ימי נער כמו מים פרגע נמאסו (הענק, 30). במקום ימי הנעורים באה הזיקנה ותוקעת
אוהל שלא ניתן להזיזו: "ויתקעו אהל ימי שיבה לבל יצען עדי מות ביען נמאסו"
(היו שנואים. שם, 30)) הזיקנה הזו יוצרת אש יגונים בלב הזקן: "חשו ימי זקן
לזאת לבי על אש יגונתי כסיר אשפות" (ערוגות, ה) היום בו מגיעה הזיקנה הוא
יום מר ונמהר: "מה מר ונורא יום שער שיבה על הלחי פרח כמו נתק" (ערוגות, כח)
ולכן קורא הזקן לימי הנעורים: "שובו ימי נוער ראו עופר נעו צעדיו אחרי נעתם
(נעשו בלתי בטוחים. ערוגות כט). גם למוטיב זה אין לטודרוס אבולעפיה שיר.

3. נעורים מול זיקנה

מוטיב קרוב למוטיב הקודם הוא ההשוואה בין הנעורים לזיקנה. במוטיב זה מרבה
הירושלמי להשתמש. הזיקנה היא היפך הנעורים: "ראה קורות ימי שיבה וזקנה
והתהפך ימי שחרות ועדנה" (ערוגות, מז) הדגש כאן הוא על הנעורים היפים והטובים
בהם הצבי הצעיר הולך הלך וטפוף, שער השחור מעיד על צעירותו ועלמות החן
והעפרים רוצים בקרבתו. בנעורים היה לצעיר טוב עד שבאה הזיקנה המאוסה והפכה
הכול: "מנו ימי תבל יגונותם עלי לבי וּחִפְצָם בִּי בְּלִי חֶטָא בְּצַעֲוֹ \ מְנוּ עֲמָלָם לִי וְאוֹנָם
אחרי אותי בעת נוער בטובם בצעו" (השלימו. מקאמת אלתג'ניס, ב). לעומת הנעורים
היפים הזיקנה היא צרה צרורה. לזקן אין כוח. הוא נחלש, והולך כפוף כחרמש. הזקן,
כפי שאומר הרמב"ע, כל כך נחלש עד שגופו דומה לרקועי פחים דקים: "הֵבֵט
שיבות יום זרקו בך פי המה לך צנים פחים \ וראה פימות הגוף שבו מחלש רקעי
פחים" (פחים דקיקים. ענק, 39). זכר הנעורים מביא בלבו של המשורר צער ורזון
והוא מבקש שיבכו עליו גם עני וגם עשיר כי הזיקנה הרי היא בסופו של דבר נחלת

6. וראו עוד למשל שירים 6, 7, 28 בספר הענק,

7. על פי תה' קמד, ד "אדם להבל דמה ימיו כצל עבר"

כולם: "זָכַר נְעוּרַיִם יִשְׁלַח חֶלֶם בְּלִבִּי וְרוּזוֹן \ שׁוּוּ בְּכַיִי עֲלֵיהֶם עֲשִׂיר וְאִישׁ רֶשֶׁת וְרוּזוֹן"
(רוזן, שָׁר. עֲנַק, 10).

כשאדם מגיע לגיל חמישים הוא מגיע לגיל זיקנה וכמעט לא נשאר לו דבר מימי הנעורים "בֵּן הַחֲמִישִׁים אֵין בְּיַדְךָ מִכַּח זְמַן נֶעַר לְבַד הַמָּשׁ (חמישית) \ וְלֹא־חָרִיָּהּ תִּהְיֶה נֶאֱסָר עַד רֵאשׁ יְהִי כְּפוּף אֲלֵי הַמָּשׁ (מותן/ עֲנַק, 19).⁸ בתיאוריו את הזיקנה מול הנעורים משחק הירושלמי בצבעי השחור והלבן ואומר כי תארו של האדם שהיה יפה בצעירותו משחיר בזקנותו, שערו השחור הופך לבן, ויופיו הזוהר הופך שחור: "וְתִאֲהִיל שְׁחָרוֹת שְׁעָרוֹ עַל לְבוֹ וְזוֹהַר תִּאֲרוֹ נֶעְתָּם" (חשך. ערוגות, כט) שערו הלבן מעיד על חולשתו, וכל מה שיעשה לא יועיל, כי הזקנה הורסת (עֲנַק, 16). הזיקנה היא מחלה שאין כל לחש נגדה: "וְשִׁיבוֹת אַחֲרֵיהֶם נִשְׁכּוּנֵי כְּצִפְעוֹנִים וְאֵין לָהֶם לְחֻשִׁים" (ערוגות, כב). לזיקנה אין תרופה: "כִּי יֵשׁ לְכָל מַחְלָה צָרִי אֲךָ לֹא מִצָּאוּ לְאִישׁ זֶקֶן וְשָׁב חֲבֵשׁ" (עֲנַק, 15). לזקן אין כל תקוה. אם משווים את האדם לעץ הרי יוצא האדם וידו על התחתונה. גם אם העץ נובל יש לו תקוה, כי הוא יכול עוד לחדש את צמיחתו, אך לזקן אין כל תקוה, כי לעולם לא יוכל לשוב לימי עלומיו. לכן על הזקן להכין עצמו לדרך היחידה הפתוחה לפניו והיא המוות: "אֲנֹשׁ בְּשְׁחָרוֹת דּוּמָה לְעֵץ רַעֲנָן עָלֵי יוֹבֵל \ וּבְזוֹקָן כְּמוֹץ נִדְף עָדֵי לְשִׂאוֹל כְּשֶׁה יוֹבֵל" (ערוגות, יח).⁹ או כפי שאומר הרמב"ע: כִּי אַחֲרֵי שִׁיבָה בְּתַבֵּל אֵין חֶלֶק וְהַתְּעַד לָךְ אֶל גֵּל" (עֲנַק, 5). ובדומה אומר גם הירושלמי: "כִּי אַחֲרֵיָהּ (אחרי הזיקנה) אֵין בְּתַבֵּל לוֹ חֶלֶק וְחַיִּשׁ מִגּוֹ יְהִי נִגְרָשׁ" (ערוגות, יב)¹⁰

במכתם יפה מעמיד הירושלמי את הזקן מול הצעיר, כשהוא שוב משחק בצבעי השחור והלבן ובשלל ניגודים: הוא מעמיד את השיער השחור מול השיער הלבן, את זריחת כוכבי השיער מול חשכת העיניים ואת חוסר הדאגה של הצעיר מול יגונו של הזקן. העלם בעל השיער השחור שמח בחלקו כי היגון ממנו והלאה, אבל הזקן לעומתו, עם שערו הלבן, מתואר באירוניה בדימוי של אור שחשך ועיניים שכהו¹¹ "עֵלָם בְּמִאֲפֵל שְׁעָרוֹ יִלָּךְ וְלֹא יִכְשַׁל וְכָל שְׁעָרֵי יְגוֹנוֹ יִקְדְּרוּ (כלומר אין לו צער) \ וּבְעַת זְרוּחַ כּוֹכְבֵי שׁוֹב יִחְשְׁכוּ אוֹרָיו (עיניים) עָדֵי אוֹרִים בְּעֵינָיו יִקְדְּרוּ" (ערוגות, לז).

לבו של המשוור מרחם על השב המנסה ללקוט מראשו את שער השיבה שלו, אך מאחר שזוה לעולם לא יוכל להצליח, כי תמיד יצמחו שערות לבנות חדשות תחת אלו שתלש, נאלם הזקן דום לפני אלה המנסים לעזור לו בליקוט שערותיו הלבנות:

8. על גיל החמישים כגיל התחלת הזיקנה ראו בשירה הערבית רצהבי, זיקנה, עמ' 426-424. ושם גם בשירי יהודה הלוי

9. על פי איוב יד ז-י.

10. ועל כך בשירה הערבית ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 441-440

11. על פי בר' מח, י "ועיני ישראל כבדו מזקן לא יוכל לראות".

”יִדְאָג לְכַבֵּי בַחֲזוֹת יִשִׁישׁ הִיָּה בְשִׁחְרוּתוֹ כִּבְּן רַחֵל (יפה כיוסף) \ לְלִקוּט לְבָנוֹת מִשְׁעָרוֹ
קָם מוֹל גּוֹזְזִיו נֶאֱלָם כְּמוֹ רַחֵל (כבשה. ערוגות, מ).¹²

אין להשוות כלל בין ימי הנעורים לימי הזיקנה כי מי שעושה זאת משווה חרס
אל אלגביש ”אֲשֶׁר יַעְרוֹךְ לְשֵׁב יָמֵי זֻקָן לִימֵי נְעוּרִים חוֹל יַעְרוֹךְ וְחָרֵס אֶל גְּבִישׁ”
(ערוגות, ב).

וכשבאה הזיקנה, שאחד מסימניה הוא השיער הלבן, על האדם להתאבל,
כי הזיקנה היא כחרב שנונה בלבו של הזקן: ”לְבֵית אֶבֶל לָכוּ שְׂבִים וְסִפְדוּ לְבוֹא שְׂיִבָּה
וְהַמִּסְפָּד שָׁנוּ נָא \ אֲשֶׁר אֶבְחַר לְרַגְלָהּ לֵיל וְאֶחָשׁוּב מֵאוֹר שִׁחַר כְּמוֹ חָרֵב שְׁנוּנָה”
(ערוגות, מא)¹³

העלמות והעפרים סולדים מן הזיקנה ולכן אין להם חפץ בזקן, שיכול להיות אביהם.
דבר זה גורם לזקן עוגמת נפש כה גדולה עד שהוא מוכן למות: ”בְּנַעֲרוֹת פָּחַד לְכַבְּנו
לְבוֹא מְוֹת וְהַיּוֹם לוֹ מֵאֵד אֶבִּינוּ \ כִּי טוֹב שָׁכוֹן חֲדָרֵי קְבָרִים מִקְרֹא עֲפָרוֹת יָפִי
אֶל אוֹהֲבָן אֶבִּינוּ (ערוגות, ז)¹⁴

טודרוס אבולעפיה ממעיט מאוד לתאר את הזיקנה מול הנעורים. בשיר אחד הוא
מתייחס למוטיב כאשר הוא מתאר את הזיקנה כעצה שיעץ האלהים: ”וְאוֹמֵר: ”וְלָמָּה
זָקָן כָּל צָבִי חֵן יִצְמַח עָדִי לֹא יִהְיֶה בּוֹ צָבִי?” \ עֲנִיתִיו: ”דָּעָה כִּי אֲדַנִּי צָבָאוֹת יַעֲצָה לְחַלֵּל
גְּאוֹן כָּל צָבִי” (גן המשלים, שמה).

4. הזקן מנסה לכסות על זקנותו המתבטאת בעיקר בשיער השיבה שעל ראשו
אחד המוטיבים המרכזיים בנושא הזיקנה הוא המוטיב של צביעת השיער בניסיון
להחביא את הזיקנה.¹⁵ אולם אין כל תועלת בניסיונותיו אלו של המזדקן. גם עזרת
ידידיו, המנסים לעזור לו בהסתרת שיערו הלבן על ידי תלישתו, היא ללא הואיל,
כי מה יעשה אותו זקן אומלל כאשר יגחו על ראשו גדודים של שערות לבנות עליהם
לא יצליח להשתלט.

למרות כל זאת מנסה הזקן לצבוע את שער ראשו ואת זקנו: ”אֲמַר אֲשֶׁר צָבַע שְׁעָר
לְחִיו: ”אָדָם עָלִי צִיץ הוּא כְּמוֹ חָרֵס” (שמש.ענק, 17). הצביעה מנסה להסתיר

12. דומה לאנקדוטה הערבית על אדם שהיו לו שתי נשים אחת צעירה ואחת מבוגרת. הצעירה תולשת את שערותיו
הלבנות והמבוגרת תולשת את שערותיו השחורות ובין חנה ומנה נשאר קרח. וראו עוד על הניסיון ללקט שער לבן
בשירה הערבית, רצהבי, זיקנה, עמ' 445.

13. וראו עוד למשל שירים ה, כח, לא.

14. מוטיב זה יורחב להלן בקשר לצביעת שיערו של הזקן המנסה להסוות את שיערו הלבן.

15. על צביעת השיער בשירה הערבית ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 444.

את הזיקנה, אך בעצם היא רק משלה את האדם הצובע את שערו במטרה להסוות את זיקנתו המרוחה על מצחו כמחלת הספחת: "עצמו יפתה כל אנוש בפרש צבע עלי ראשו כמספחת \ איך יוכלה גבר להסתיר על מצחו שאת מחיה ומספחת" (ענק, 29). הצביעה לעולם לא תחזיר לזקן את נעוריו שחלפו לבלי שוב: "אין לאנוש מועיל בעת ירוץ שנות שער ראשו וצבוע \ כי לא יהי עלם עדי יטרף כבש כפיר יער וצבוע" (ענק, 9). ברור לכול כי צביעת השער היא מסווה שקרים, ואין להכחיש כי לזיקנה אין תקנה ובעקבותיה בא המוות: "מסוה צבעים מעלי שער הסר ומשפית השקרים גל \ כי אחרי שיבה בתבל אין חלק והתעתד לך אל גל" (ענק, 5).

מוטיב זה מרחיב הירושלמי, כשנימה של אירוניה על הדברים: "מה נואלו שבים אשר שנו עין שערים ויאמרו: "בא גד" \ כי איך ישנו שחרות לבם אחרי אשר בם הזמן בגד" (ערוגות, ט). וכן "לריק יגע אשר צבע שער ועשה בו כמו מעשה כשפים \ התועיל שחרות שער וכוהו בכל יום סף וימים לו כשפים" (רצים. ערוגות, כ). בדימוי יפה מתאר הירושלמי את הזקן הצובע שער. הוא דומה לחצר יפה מבחוץ ומתפוררת מבפנים: "אשר יגע לשנות עין שערו כבר נודעה כלמתו לפנים \ כאיש מחוץ לבד יפה חצרו והיא חורב שממה מלפנים (ערוגות, לד). לכן, אומר הירושלמי, כל זקן הצובע שער כדי להסתיר את גילו הוא בער מתהולל "כי לא לעולם יהיה עלם עם יעלות חן שש ומתהולל (ערוגות, יד). ולאלה האומרים לזקן לצבוע את שער עונה הזקן המודע למצבו כי את מי יוכל להונות, הרי גם אם יראה צעיר כוחו הדל יעיד על מצבו: "עניתמו: "ולמי יגוני אהיה מעיד \ עת אצבעה שער ואראה בחור וכחי בי יהי מעיד" (ערוגות, לג).

טודרוס אבולעפיה מקדיש שיר אחד למוטיב זה. הזקן הצובע שער זקנו בעת שהפך לבן יוצר רק מסווה. הוא צובע את זקנו כי הוא רוצה להראות צעיר, אך במעשהו זה אין כל תועלת, כי זקן הוא, והמוות אורב לו מסביב לפינה. להמחיש זאת משתמש טודרוס בשיבוץ אירוני שונה הוראה בהיפוך המשמעות. פניו של משה קרנו מאור אלוהי כשירד מן ההר, אך פניו של הזקן קורנים בגלל הזקן הלבן המעטר את פניו והמזכיר את המוות הקרב: "חיים ברצונו ובאפו רגע ומנות עת פניו \ וסביב לחיו מסוה שער שם עת כי קרן אור פניו" (גן המשלים, שמו).¹⁶

5. הנערות והעופרים מתרחקים מן הזקן

עופרות החן והצבאים מתרחקים מן האדם ברגע שהם רואים שיער לבן על ראשו.¹⁷ השיער הלבן מתואר כמו אויב ואיש נקם הקורץ לנערה או לעופר החן. קריצתו זו

16. שיבוץ אירוני שונה הוראה משמ' לד, כט-ל. לשיבוץ זה ראו עוד להלן, 'הומור בשירים'.

17. מוטיב זה נפוץ בשירה העברית והערבית ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 442-446.

של השיער הלבן מזהירה את הנערה או את העופר לבל יקרבו לזקן. על הנערה להסתלק ממנו למרות שבימים עברו, כששערו עוד היה שחור בילתה עמו בנעימים: "זמן נער צביה עוררה לי ביום חשה שתות עמי ושוורר \ ושיבה קרצה עין לבלתי עשה חפצי כאיש נקם ושוורר" (אויב. ענק, 11). לבו של המזדקן מאוד כבד היות והעלמות שהיו עמו בעבר, ושהיו מאוד קשורות אליו, הסתלקו כאשר ראו ששיבה זרקה בשערו: "מה לי ולזמן שייב נתנני על לב בנות עפר מאד כבד \ אחר היותי כל ימי נער מהם בתוך לב ותוך כבד" (ענק, 24). חלק גדול מן השירים המוקדשים למוטיב זה נכתב בצורה של דו שיח בין הצעירים לזקן. הזקן, גם לעת זקנתו, עדיין חושק בנערות היפות ובעופרי החן, אך אלה אינם נענים לו. אז שואל אותם הזקן למה ומדוע הם מתרחקים ממנו. התשובה האכזרית שהוא מקבל מצעירים אלה היא, שהתרחקותם ממנו נובעת משערו הלבן המסמל את הזיקנה ואת הסוף הקרב.

שואל הזקן: "עלי מה זה צביה שב בכל לב תשנאי על-מה?" \ השיבתני ואיך מכל זקנה תאהב עלמה" (ענק, 36). ועוד יותר מכך. לא רק שהעלמות מתרחקות מן הזקן, למרבה הצער והעלבון הן גם בזות לו ונותנות דודיהן לאדם זר שזקנו יפה ושחור: "עפרה בזה לי כי שבתתי ותמכר דודיה מן-זר \ ותבחר בו בחזות טורי מר על לחיו שומו מנזר" (מכובד. ענק, 14)

הירושלמי מרחיב מוטיב זה: "שחתי לעפרת היפי: "סורי ופרי אהבים נהיה אורים" \ ותענה: "ליל שערי אפל ובשערך הן נרחו אורים" (ערוגות, ג). מלכתחילה רוצה הנערה היפה, הרואה מרחוק את אהובה לבוא אתו, אך כשהיא מתקרבת ורואה את לובן שערו היא מתרחקת בכעס ובכני: "באה משחקת וכמעט נשבעה לאמר: "בך מכל בני איש בחרי" \ אך בחזותה מלאכי שוב שחקו על לחיי בכתי ופנתה בחרי" (ערוגות, ח).¹⁸ העלמות היפות מתעלמות מן הזקן ועוצמות עיניהן כשהוא עובר כדי שלא יגש אליהן, ועל כך הוא בוכה במר לבו: "הקבצו דודים ונודו לאשר נפל בבור זקנה ועליו יעצו (תנו עצה) \ מה יעשה עד בו כמאז יבחרו עפרות אשר רואות בעברו יעצו" (עצמו עין. ערוגות יט). הנערות לא רק בורחות מן הזקן אלא גם מהתלות בו: "לו שחרות שב" אמרו עפרות צבי המהתלות בי על צבוע שערי \ "לא כן" עניתים "אך נעורי כצבי ברחו ופני חשכו משערי" (מקאמת אלתיג'ניס, ז). ואם לא די בכך מוסיפות עלמות החן לסבל המזדקן, כי הן בוגדות באהובן ברגע ששיער לבן צמח בשערו: "שחתי לעפרת חן עזבוני אחר היותם אחרי זונות: (נוהרות) \ "בי תבגדו למה?" השיבוני: "שלף זמן על לחיך זונות" (כלי נשק. ערוגות, טו). הן בוגדות אפילו לאחר שכרתו קודם ברית אתו: "שחתי: "עלי מה זה?" לעלמה בגדה בי אחרי

18. ועל כך בשירה הערבית ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 445

אתי בריתה כרתה \ ותענה: "נראה בשערך אות הכי תכל לך שוחה עמוקה כרתה" (ערוגות, כא) גם אם העלמה מנסה להסתיר את סלידתה מן המאהב הזקן וטוענת שהיא אוהבת אותו הוא אינו מאמין לה. מנסיונו הוא יודע שמה שלא יעשה, ואפילו ישפיל עצמו וינשק את נעליה, היא תבחר בעלם צעיר ולא בו. זאת ועוד. היא תתעלם מאהובה המזדקן ותהיה מוכנה להשפיל את עצמה ולנשק את נעלי אותו העלם:¹⁹ "אמרה: "אהבתיך". עניתיה: "בשוא דברת כי לא אהי עוד שב נעלם (אשוב להיות עלם) \ ובחן עלמים תבחר לי נעלך אשק ועמם תשקי את נעלם" (ערוגות, כז). הבגידה הזו גורמת עוגמת נפש וצער רב לזקן עד שעניו בוכות דמעות של דם היוצאות מלבו הפצוע: "בי יעלת חן בגדה בראות שיבה ללהבת חנית תדמה \ לבי לזאת יהמה ועיני דם יומם וליל תזיל ולא תדמה" (תפסיק. ערוגות, יג)

בשיר אחד פונה הירושלמי לעופר בו שואל אותו הזקן מדוע הוא בוגד בו. תשובת העופר אירונית. האשמה היא בשיער הלבן שקורץ לו ומזהיר אותו לא להענות לזקן: "שחתי לצבי אהב: "על מה תבגוד ולדוד תחיש קרץ?" (כליה) \ אמר: "ככה יעץ שער לכן נגדי עין קרץ" (ערוגות, לח).²⁰

טודרוס אבולעפיה מקדיש שיר אחד לנערות שעזבו את המזדקן כי שערו הפך לבן: "לי העלמות גמלו חסד ועלי גמלו \ אתמול ומשד אהבה אותי כהיום גמלו \ עת ידעו כי שערות ראשי שקדים גמלו" (הפכו לבן כמו פרחי השקד. גן המשלים, שנה). גם טודרוס מדבר על העופר העוזב את המזדקן ועל קריצת העין של שער השיבה: "מכל צבי חן חשקי הוקם לעל פי הוא לבד יף על \ לחמול אחל פניו ושב ראשי קורץ בעיניו לו לבל יפעל" (גן המשלים, שנו). העופר הצעיר והיפה, ששערו שחור ויפהפה אינו רוצה בזקן החושק בו, ואילו עמדו שניהם למשפט היה מתייחס אליו כאל צר ואויב: "לחיי הם פמור שער פתובים והמכתב אמת מכתב אלהים \ חשקתיו אך יענני פצר לו יהי בא דין שנינו עד אלהים" (גן המשלים, שמז) ומסכם טודרוס את הנושא ושואל מה הטעם לחשוק בעופר שמזדקן, זה שלבן צמח בשערו: "אמרו ידידי לי בעת ראו הכי אל הצבי לבי כעוף פורח: \ "מה תחשק בו אחרי צמח לכן שערו ובשחר שחין פורח" (גן המשלים, שנה).

6. בזיקנה יש כבוד והדר?

אולי הזיקנה אינה כה נוראה כי בעקבותיה בא כבוד לזקן, הנראה מהודר בזקנו הלבן. הרי הוא צבר במשך חייו חכמה ודעת וגם ניסיון חיים ארוך, ולכן הוא בעצם אדם מכובד. ואכן בשיר אחד מביע הרמב"ע את דעתו כי בזיקנה עוטה הזקן כבוד במראהו

19. נישוק נעליים הוא השפלה גדולה בתרבות המזרחית. יש כאן משחק בניגוד שבין השב שאולי היה מוכן לנשק את נעלי אהובתו לבין המוכנות שלה דווקא לנשק את נעלי העלם הצעיר.

20. על קריצת שער השיבה לעופר או לנערה ראו השירה הערבית, רצהבי, זיקנה, עמ' 444.

ובלובן שערותיו, ובנוסף לכך יש עוד מעלה בזיקנה, כי בה פורש האדם מכל חטא ועוון: "נחם לְבָבִי כִּי פָאָר זָקֵן שֵׁיבוֹת וְכִי הֵם מְלֻבְדֵי נְזָרוֹ (כבודו) \ דְמוֹת עָלַי לְחַיּוֹ לְמוֹ טוֹרֵי אֲבָן בְּרֵאשׁ מְלֻךְ עָלַי נְזָרוֹ (הכתר שלו) \ בָּם יַעֲטֶה כְבוֹד וַיִּנְזַר מִחֲטָא וּמָה יָפוּ יָמַי נְזָרוֹ" (פרישותו. ענק, 32). טודרוס אבולעפיה במאמר סיכום בו הוא משתמש בדימויים שונים המתארים את הזיקנה, מעריך גם הוא את הזיקנה ומתריע כנגד האומרים כי הזיקנה היא מום: "לְאוֹמְרִים כִּי הַשִּׁיבָה מוּם שְׁחָתִי מֵאֲמָר כְּדָבֵשׁ עוֹרֵב: \ "טוֹב לָבֵן מְשֻׁחָר כִּי טוֹב שְׁמֵשׁ זוֹרֵחַ מְעוֹרֵב \ גַּם טוֹב פְּנֵי יוֹנָה נִחְפָּה בְּכֶסֶף מִפְּנֵי עוֹרֵב" (גן המשלים, שנו).²¹ לעומת שירים אלה מדגישים גם הרמב"ע, גם הירושלמי וגם טודרוס בשירים אחרים, כי בשיבה אין כבוד מאחר שאחריה מחכה לזקן רק המוות.

לאומרים כי יש כבוד בזיקנה וכי השיער הלבן מקשט את פני הזקן עונים המשוררים כי הדבר אינו נכון. הזיקנה דומה לגור אשר משחר לטרף: "יִנְחַמוּנֵי הָאוֹמְרִים: "כִּי בְשִׁיבָה תֵאָרֵךְ עֵדָה" (התקשט) \ וְהִיא דְמַתָּה לְגוֹר דְמָה טֵרֵף אֶתִּי בַיּוֹם עֵדָה" (יצא לשחר טרף. ענק, 37) בזיקנה אין כבוד כי היא לוקחת את השמחה: "שְׂוֹא דְבָרוֹ הָאוֹמְרִים: "שִׁיבָה תִכְבַּד אֶת פְּנֵי עַלְמָא וְלַחַיּוֹ פִּאָרָה" \ כִּי אַחֲרֵי בְצֻר בְּחוֹרֵי עוֹלָלָה גִילֵי וְאֶת פִּאָרוֹת מְשׁוּשֵׁי פִּאָרָה" (קטפה. ענק, 38). ניתן לחשוב כי הזיקנה מביאה כבוד והדר פנים, אך היא מביאה בעקבותיה רק מרירות, כפי שאומר הירושלמי, שלו שירים רבים יותר בנושא: "מָה יִקְרָה [זִיקְנָה] תִכְבַּד אִישׁ וְתַעֲטְרוּ הָדָר וְרוֹב מוֹרָא \ לוֹלִי תִשְׁוֶה אֶת הָדָר פְּנֵי וְתִהִי לְרוּחוֹ יוֹם וְלִיל מוֹרָה" (מרירות. ערוגות, כד). אם הזקן חשב בתחילה כי הזיקנה תביא לו מעמד רם הרי שטעה, כי שכח שאחריה בא רק המוות. ואם כך מה תועלת לו במעמדו הרם: "שְׁמַח לְבָבִי בְעֵטוֹת שְׁעָרֵי לָבֵן וְדָמָה כִּי אֶהֱיֶי בּוֹ רֵם \ וְאֶשְׁכַּחַה כִּי אַחֲרָיו יָמִים חַיִּשׁ יִדְחַפוּ לְבָשׁוּ אֲלֵי בּוֹרֵם" (ערוגות, יא). אלה המנסים לנחם את הזקן באומרים לו, כבודו רב ושיער ראשו הלבן המעטר את פניו מוסיף לו הדרת כבוד, רק זורים מלח על פצעיו: "כָּל מִי יִנְחַם שָׁב בְּאֲמָרוֹ: "הוֹדֵךְ יִסְף" כְּמִי הָאֵשׁ יִכַּב בְּשֶׁמֶן \ מָה הוֹד וּמָה כְבוֹד לְגַבְרָה תֵאָרוּ שְׁוֶנָה וְלֹא נִשְׂאָר בְּגוֹפּוֹ שְׁמֵן" (ערוגות, מד). בכל הדיבורים האלה של המנחמים אין ממש, כי הזקן יודע שאחרי הזיקנה בא רק המוות: "לְאוֹמְרִים: "שִׁיבָה תִכְבַּד אִישׁ" יְהִמָּה לְבִי כִּים נִגְרֵשׁ \ כִּי אַחֲרֵיהּ אֵין בְּתַבֵּל לּוֹ חֶלֶק וְחַיִּשׁ מִגּוֹ יְהִי נִגְרֵשׁ" (ערוגות, יב). בנוסף לכך שאין במילות הנחמה כל תועלת הן עוד מכבידות על לבו של הזקן כאבני אלגביש, כי יודע הוא את האמת המרה: "...יִנְחַמְהוּ: "הִנֵּה כְבוֹדְךָ בָּם (בימי הזיקנה) יִסְף" (גדל) וּמְלִיוֹ עַל לְבוֹ כְּאֲבָנֵי אֲלֻגְבִּישׁ" (ערוגות, ב).

טודרוס אבולעפיה אומר בשיר אחד כי הזיקנה יכולה להיות דבר טוב לולי המוות הבא בעקבותיה: "מָה טוֹב הָעֵת יְלַבֵּין שְׁעָרֵי אוֹ בּוֹ שִׁיבָה תִשְׁלַח קְצִיר \ לוֹלִי מוֹת קוֹרָא "שְׁלַחוּ מַגָּל כִּי הֵן בְּשַׁל קְצִיר" (גן המשלים, שנו)²²

21. הזיקנה המוסיפה הוד והדר בשירה הערבית ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 446.

22. על המוות הבא בעקבות הזיקנה בשירה הערבית ראו רצהבי, זיקנה עמ' 430-429. על המוות המדומה לקציר ראו שם.

7. על הזקן לחזור בתשובה

מאחר שהדבר הבא אחרי הזיקנה הוא המוות, שאין דבר העומד בפניו, מה יוכל האדם לעשות? אין לו אלא להכות על חטאיו ולחזור בתשובה.²³ למוטיב זה מקדיש הרמב"ע מספר שירים. השיער הלבן מניע את האדם לחזור בתשובה: "בְּיָוֶם חָשׂוּ בְּנֵי בֵיתִי לְהִסִיר לְבָנוֹת מִשְׁעַר רֵאשֵׁי וְנִקּוֹת \ עֲנִיתִים: "כֵּן הָיוּ עֲזָרָה לְהוֹצִיא לְבָבִי מִכְּלוֹא פֶשַׁע וְנִקּוֹת" (ענק, 13). בבוא השיבה על הזקן לבכות על פשעו ולחזור בתשובה: "מֵאֲזֵ זְמַן יָסַר בְּתוֹגוֹתָיו מִשְׁכִּיל וְכָל יִשְׂא וְיִנְחָם \ עַד בּוֹא זֶרַח כּוֹכְבֵי שִׁיבָה יִבְכֶּה עָלַי פֶּשְׁעוֹ וְיִנְחָם" (ענק, 12). וכן: "...אֲכַן בִּירוֹת חֲצֵי שִׁיבוֹת יֵשׁ לִי בָהֶם תּוֹכָחוֹת מוֹסֵר \ כִּי עַל פֶּשַׁע זָקֵן שָׁבַר גַּם פִּתַח מִחֻטָּאת מוֹסֵר" (ענק, 28). בשיר יוצא דופן אומר הרמב"ע כי המזדקן בכל זאת שמח לבוא שערות השיבה כי אז הוא חוזר בתשובה: "שִׁשְׁתֵּי בְּיָוֶם בִּי זָרְקָה שִׁיבָה כִּי טוֹב בְּמַפְעֲלֵי אֲנִי שְׁעַר (מערך) \ מוֹסֵר מֵאֵד לִי בָּהּ וּמְבוֹא אֶל לֵב תֵּאוֹת נֶעַר כְּמוֹ שְׁעַר (שומר בשער. ענק, 43).

הירושלמי מקדיש רק שיר אחד לנושא זה: "אִמְרוּ לְצוֹבֵעַ שְׁעַר רֵאשׁוֹ: " עֲזוּב תִּבְלֵ" אָבֵל \ אַחַר רְצוֹן אֵל וְעַלֵי חֲטָאֵי זְמַן שְׁחָרוֹת אָבֵל" (ערוגות, ו).
טודרוס אבולעפיה אינו מקדיש אף לא שיר אחד לנושא זה.

8. אזהרה לצעירים

משלושת המשוררים רק יוסף בן תנחום הירושלמי פונה לצעיר ומזהיר אותו מפני התנשאות על הזקן, היות ולא יעבור זמן רב עד שאותו צעיר יפה ורם קומה יהפוך גם הוא לזקן: "עֲלֵם זְכוֹר זָקֵנָה וְאֵל תִּגָּאֵה עַל שֵׁב וְקִשׁוֹת בְּעַדוֹ תֹאמְרוּ \ כִּי קֵט מְעַט תִּכּוֹף כְּאֲגָמוֹן רֵאשׁ קוֹמָה אֲשֶׁר דָּמְתָה אֵלַי תּוֹמְרוּ" (ערוגות, מו). הדגש הוא על כך שכל חדש בעולם בלה, והגלגל תמיד מסתובב: "אֵל יִתְגָּאֵה בְּחוֹר עַל שֵׁב כִּי כָל עוֹד הַגִּלְגֵל יִסּוּב \ כָּל חֲדָשׁ עַל תִּבְלֵ יִבְלָה גַּם כָּל עֲלֵם וְרַךְ יִשׁוּב" (ערוגות, לב). על העלם ההולך הלך וטפוף תמיד לזכור כי יום אחד גם הוא ילך כפוף כחרמש כמו אותו זקן, וכל צבי חמד שעכשיו רץ אחריו יבזהו, כמו שהיום הוא מבזה את הזקן: "לְבַחֹר יִהְלוֹךְ הֶלֶוֹךְ וְטַפּוֹף וְאֵל עֲפָרֵי אֲהַבִּים סָר וְצוּעָה \ אָמור: "הַכּוֹן לְיוֹם תִּלְךָ כְּחַרְמֵשׁ וְאוֹתָךְ כָּל צְבִי בּוֹזָה וְצוּעָה" (משפיל. ערוגות, לו). וכן: "אִוֹת לָךְ בְּחוֹר חֲדוֹת וְהֶלֶוֹךְ טַפּוֹף וְעַל הָרִים כְּסוֹס תִּתְדַהֵר \ אַף עֲתִידָה נִפְשֶׁךָ לְיוֹם תִּכּוֹף קוֹמָה אֲשֶׁר דָּמְתָה לְרוֹם תִּתְדַהֵר" (ערוגות, מה). ברוח דברי קהלת יא, ט, בפסוק "שמח בחור בילדותך ויטיבך לבך בימי בחורותיך והלך בדרכי לבך ובמראה עיניך ודע כי על אלה יביאך האלהים במשפט", משתמש הירושלמי כדי לחזור ולהזהיר את הצעיר. שמח היום אבל הזוהר כי מחר תשלם על

23. ועל כך בשירה הערבית ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 438-439.

כל מה שאתה עושה: "לכה בחור חדה ורבה ותפצץ לנה היום הכי מחר תשלם \ ועת זקנה יבואוך יגונים וכפלים בגילך און תשלם" (ערוגות, מג).

9. דימויים

הרמב"ע והירושלמי משתמשים בדימויים רבים בשיריהם לתיאור הזיקנה והשיער הלבן.

א. דימויים לזיקנה

מאחר שהזיקנה מתוארת בכל השירים כדבר רע ומר הרי גם הדימויים בשירים הם דימויים שליליים, אולם הם מועטים. הרמב"ע מדמה את הזיקנה למי אפסיים (ענק, 34) ולגור טורף היוצא לטרוף (ענק, 37). הירושלמי מדמה את הזיקנה לבור לתוכו נופלים וממנו לא ניתן לצאת: "...ונודו לאשר נפל בבור זקנה" (ערוגות, יט). דימוי אחר הוא לצפעונים שאין להם לחש "...ושיבות אחריהם נשכנני כצפעונים ואין להם לחשים" (ערוגות, כב).

ב. השיער השחור

בדימויים לשיער משחקים המשוררים בצבעי השחור והלבן, האור והחושך. הם משתמשים בדימויים מנוגדים. השיער השחור מול השיער הלבן, היופי הזוהר בצעירות מול שחור הפנים בזיקנה: "...עד ליל שערן יתפוך בוקר וימי הדרו יתשוך מליל" (ערוגות, כה). אם השיער השחור הוא עורב שפרח הרי השיער הלבן שבא במקומו הוא יונה או דאה, שבאות לשבת על השיער. אם השיער השחור הוא לילה הרי הלבן הוא בוקר, ואם השיער הלבן הוא שלג הרי הלחי חשך משחור.

לשיער השחור של הצעיר יש רק דימויים מועטים. הדימוי הנפוץ ביותר והמושפע מהשירה הערבית והמופיע אצל כל המשוררים הוא העורב השחור. למשל: "אָהֶמָה לְקוֹל עוֹרֵב לְרִגְלַי שְׁעָרַי אֲשֶׁר עַל אוֹהֶבִים לֹא חָסוּ (ערוגות, יז).²⁴

דימוי אחר לשיער השחור הוא לילה (ערוגות, כה). השיער השחור גם מדומה למאפל שער (ענק, 31 וכן ערוגות, לט). ועוד דימוי לשיער השחור הוא פוך: "יִלְדֵי יָמִים עַל פּוֹךְ שְׁעָרַי שְׁהֵם טָחוּ כִּיּוֹם טַח" (ענק, 20).

ג. השיער הלבן

הרמב"ע, ובמיוחד הירושלמי, משתמשים בדימויים רבים לשיער השיבה הפורח על ראשו של הזקן. בעוד שלשיער השחור מוקדשים כאמור רק דימויים מועטים,

24. על דימוי השיער השחור לעורב והלבן ליונה ראו רצהבי, זיקנה עמ' 432-430.

הרי לשיער הלבן המרגיז והמפריע לשלוות האדם מוקדשים דימויים רבים. חלק מדימויים אלה לקוח מן השירה הערבית אך חלק אחר הוא פרי המצאתם של המשוררים העברים עצמם.

בבואם לתאר את השיער הלבן משתמשים המשוררים כאמור בדימויי אור וחושך. לעומת השיער השחור המדומה ללילה²⁵ הרי השיער הלבן מדומה לבוקר: "עד ליל שְׁעָרוֹ יִהְפֹּךְ בּוֹקֵר וְיָמֵי הַדְרֹו יִחְשׁוּךְ מִלֵּיל" (ערוגות, כה). וטודרוס שר: "...לְבִי וּמוֹרְשִׁי בְּנוֹדוֹ חֲשָׁכוֹ אֶךְ שְׁעָרוֹת רֵאשֵׁי כְּבֹקֵר עָפוּ" (גן המשלים, שנד). השיער הלבן גם מדומה למאור שחר, או לשחר או למאור: "לְבֵית אֶבֶל לָכוּ שְׂבִים וְסָפְדוּ לְבוֹא שִׁיבָה וְהַמְסָפֵד שָׁנוּ נָא \ אֲשֶׁר אֶבְחַר לְרַגְלָהּ לֵיל וְאַחֲשׁוּב מְאוֹר שְׁחַר כְּמוֹ חֶרֶב שְׁנוֹנָה" (ערוגות, מא). או: "...מָה יָפוּ לֵילוֹת שְׁעָרֵי טָרֶם נִבְקַע בְּהֶם שְׁחַר" (ענק, 44).²⁶ שער השיבה אף מדומה למאור כפי שאומר הרמב"ע: "בְּשׁוֹרֵי אֶת מְאוֹר שִׁיבָה בְּמֵאֶפֶל שְׁעָרֵי אֶלְכָה לְקִרְאָת נְחָשִׁים" (ענק, 31). דימוי אחר לשער השיבה הוא הדימוי לכוכבים: "...עד בוא זרח כוכבי שיבה יבכה עלי פשעו וינחם" (ענק, 12). או: "...ובצעת זרוח כוכבי שוב" (ערוגות, לו).²⁷ יש לציין כי הרמב"ע מרבה להשתמש בדימויים של אור ושחר. טודרוס אבולעפיה מדמה את שער השיבה לשמש: "...טוב לְבָן מִשְׁחֹר כִּי טוֹב שְׁמֵשׁ זֹרַח מְעֹרֵב (גן המשלים, שנו).

דימוי אחר לשיער השיבה הוא פריחת פרחים לבנה שהנצו בראשו של המזדקן: "...אֶךְ בֶּן אֲדָמָה לֹא לְעֵד יָשׁוּב לַח לְחַיֵּיו אַחֲרֵי יַנִּיךְ" (אחרי שהוציא ניצנים לבנים. ערוגות, כו). דימוי נחמד שמדמה טודרוס אבולעפיה את השיער הלבן הוא לפרחי השקד הלבנים: "...עַת יִדְעוּ כִּי שְׁעָרוֹת רֵאשֵׁי שְׁקָדִים גְּמָלוֹ" (גן המשלים, שנה).

דימוי נפוץ בשירה הערבית והעברית הוא דימוי שער השיבה למחלה²⁸ ומודגשות מחלות שונות ובמיוחד מחלות חשוכות מרפא כמו הנתק הוא נגע הצרעת: "מָה מֵר וְנוֹרָא יוֹם שְׁעָר שִׁיבָה עַל הַלְחֵי פֶרַח כְּמוֹ נִתְקָ" (ערוגות, כח). השיער הלבן מדומה גם למחלות עור אחרות המוזכרות בספר ויקרא כמו שאת³⁰ וספחת³¹: "...אֵיךְ יוֹכְלָה גְבֵר לְהִסְתִּיר עַל מִצְחוֹ שְׂאֵת מַחִיָּה וְמִסְפַּחַת" (ענק, 29). וטודרוס מוסיף דימוי אחר

25. ועל כך בשירה הערבית, רצהבי, זיקנה, עמ' 433.

26. על דימוי השיער הלבן לשחר, לבוקר ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 435-433.

27. על דימוי השיער הלבן לכוכבים בשירה הערבית ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 447-446.

28. על הזיקנה כמחלה שאין לה תרופה בשירה הערבית ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 429-428.

29. על פי ו' יד נד.

30. על פי ו' יד, נו.

31. על פי ו' יג, ו.

32. על פי שמ' ט, י, ועוד רבים.

של מחלה לשיער הלבן, והוא הדימוי למחלת השחין³²: "...ובשחר שחין פורח"
(גן המשלים, שנא).

הירושלמי מדמה את שיער השיבה גם ל**כלי נשק** כמו **חרב שנונה** (ערוגות, מא) או **להבת חנית**: "... בראות שיבה ללהבת חנית תדמה" (ערוגות, יג) והרמב"ע מדמה את שיער השיבה ל**חיצים**³³: "...אכן בירות חצי שיבות יש לי בהם תוכחות מוסר"
(ענק, 28).

יש שירים המדמים את השיער הלבן לבעלי חיים. הנפוץ בהם הוא הדימוי ליונה, אשר מופיעה על הראש תחת העורב שפרח לבלי שוב: "הה על שער ככנף ערב הושב פתע ככנף יונה" (ענק, 22). וכן אומר הירושלמי: "אָהָמָה לְקוֹל עוֹרֵב לְרַגְל עוֹרְבֵי שְׁעַר אֲשֶׁר עַל אוֹהֶבֶם לֹא חֶסוּ \ וַיִּמְהָרוּ לְעוֹף עֲדֵי כִי נִחְשְׁפוּ יוֹנִים אֲשֶׁר תַּחַת כְּנָפֵם חֶסוּ" (ערוגות, יז). וטודרוס אבולעפיה אומר: "...וְאֶהְיֶה הַגָּה כְּיוֹנִים יוֹם בְּרֵאשֵׁי קִנְנוּ יוֹנִים וְעוֹרְבֵים עָפוּ" (גן המשלים, שנד). טודרוס מרחיב את הדימוי ומוסיף לו קישוט כשהוא מדמה את שיער השיבה לכנפי יונה מצופים בכסף: "...גם טוב כנפי יונה נחפה בכסף מכנפי עורב" (גן המשלים, שנז). הרמב"ע אף מדמה את השיער הלבן לעוף הטורף דאה: "...מדי ימותי אצלה על פי ברח (העורב=השיער השחור) ותחתיו קננה דאה" (ענק, 6).

בעל חיים נוסף המדמה את שיער השיבה הוא הנחש כפי שאומר הרמב"ע בשיר המשופע בדימויים שונים על השיער השחור והלבן: "בשורי את מאור שיבה במאפל שערי אלכה לקראת נחשים \ ושמעתי זמן יאמר ירא כי בלי לחש לנשך הם נחשים" (ענק, 31). ליד הנחש מדומה שיער השיבה גם לסוג מסויים של נחשים והוא הדימוי לצפעונים: "...ושיבות אחריהם נשכוני כצפעונים ואין להם לחשים" (ערוגות, כב).

דימויים בודדים נוספים הם חור - **בגד לבן**: "הה ממד חור (בגד לבן) עטה שערי פי מלבי שמחה הסית" (ערוגות, לא). הרמב"ע מדמה את השיער הלבן לשיער המצופה בכסף: "...וּאֶנְחָמָה אֶתְּם בְּאֶמְרֵי כִי יָמִים בְּכֶסֶף שְׁעָרֵי צֶפֶן" (ענק, 40).³⁴ דימוי אחר של השיער הלבן הוא ל**אבן היקרה שהם**, בה ציפו ילדי הימים את השערות השחורות: "ילדי ימים על פוף שערי שהם טחו כיום טח" (ענק, 20).³⁵ השיער הלבן מדומה אצל טודרוס גם ל**שלג** דימוי המקובל גם כיום: "בנדודכם הלבין כשלג בי שער וחשך משחור לחי" (גן המשלים, שנב). שימוש יפה בשיבוץ שונה הוראה עושה, כאמור, טודרוס בפסוק "כי קרן אור פניו" (שמ' לד, כט-ל). טודרוס הופך שיבוץ זה לשיבוץ חולין. בעוד שפניו של משה קרנו מאורו של הקב"ה אחרי שירד מהר סיני, ולכן שם מסווה על

33. על דימוי הזיקנה בשירה הערבית לחיצים ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 431.

34. על השיער ככסף או חוטי כסף ראו בשירה הערבית, רצהבי, זיקנה, עמ' 448-449.

35. על דימוי השיער לפנינים ולמחרוזות בשירה הערבית ראו רצהבי, זיקנה, עמ' 448-449.

פניו כדי שהאור לא יפחיד את הצופים בו, הרי פניו של הזקן קרנו מן השיער הלבן שעל זקנו ולכן, כדי להסתיר את הלבן שבזקנו הוא שם מסווה על פניו, שהוא צביעת הזקן: "...וסביב לחיו מסוה שער שם עת כי קרן עור פניו" (גן המשלים, שמו).

את שיער הראש והזקן הלבן הצבוע מדמה הרמב"ע לכרמל-לצבע אדום: "שחקה ללבן שערת ראשי כי ראתה אותו כמו כרמל" (ענק, 25). וכן "אמר אשר צבע שער לחיו אדום: "עלי ציץ הוא כמו חרס" (שמש) ואענהו: "אט עדי יגל זהב מצפה הוא עלי חרס" (ענק, 17).³⁶

10. הומור ואירוניה בשירים

למרות שנושא הזיקנה הוא נושא כבד ומעורר פחד, הרי מאחר שהכותבים היו צעירים משוח לא פעם חוט של הומור על שיריהם.

אצל הרמב"ע נמצא מספר קטן של שירים שבהם יש נימה הומוריסטית כמו השיר המשתמש בצימוד 'חם' ובדימוי של חם, בנו של נוח, לתיאור השיער השחור. הזקן מכנה את השיער השחור 'בן חם', שכן חם לפי המסורת הוא אבי הכושים השחורים: "המו קרבי לשיבה פשתה ולבי מאד חם (כועס) \ אשנא לרגלה בני שם (השיער הלבן), יחד ואחמד בני חם" (השערות השחורות. ענק, 18).³⁷ שיר אירוני וכואב על המזדקן שר הרמב"ע כשהוא ספק לועג לבן החמישים שכבר כמעט ולא נשאר לו מן הנעורים אלא קומץ, חמישית בלבד, ועוד מעט הוא ילך כל כך כפוף עד שראשו יגיע למותניו. השיר משחק על המספר 'חמש': "בן החמשים אין בידך מכה זמן נער לבד חמש \ ולאחריהם תהלך נאסר עד ראש יהי כפוף אלי חמש" (מתנים. ענק, 19). ועוד שיר אירוני לו לרמב"ע על צובע שערו לאדום. השיר כתוב בצורה של דו שיח. האחד אומר כי שיער זקנו של הזקן הצבוע לאדום נראה יפה כמו שמש, ואילו האחר משיב לו כי הזקן האדום הוא משהו נלעג כמו חרס רעוע המצופה בזהב: "אמר אשר צבע שער לחיו אדם: "עלי ציץ הוא כמו חרס" (שמש) \ ואענהו: "אט עדי יגל זהב מצפה הוא עלי חרס" (ענק, 17)

בשיריו של הירושלמי יש מספר תמונות הומוריסטיות קלילות כמו למשל הציור של הזקן העולה על האדם כאילו הוא עולה לרגל. הזקן מתישב על האדם ואז נופל לרגליו ונשאר שם: "עלה כמו עולה לרגלו זקן ושם מעד לרגלי" (מקאמת אלתג'ניס, ד).

36. על השיר ראו להלן, 'הומור בשירים'.

37. דימוי השיער השחור לכוישי נמצא עוד אצל אברהם אבן עזרא וכן בספרות הערבית וראו רצהבי, זיקנה עמ' 436-435.

תמונה אחרת מגוחכת מעט היא תמונתו של הזקן המסכן העומד מושפל לפני הרופא ושואל מה יוכל לעשות כדי להישאר צעיר, ובמה יוכל לצבוע את שערו. והתשובה המפתיעה של הרופא היא שאין מה לעשות, אלא רק לחזור בתשובה: "אמרו לְשֵׁב לְפָנַי רוֹפְאִים עֲמַד לְשֵׂאוֹל: "הֵי־שׁ דָּבָר בּוֹ שְׁעָרַי אֶצְבָּע?" \ "אֵין לָךְ צָרִי כִּי אִם לְשׁוֹב לְצוֹרְךָ וּלְהִתֵּר אֶגְדוֹת אֶן וְעִזּוֹב בְּשִׁלַּח אֶצְבָּע" (לשלוח יד ולהכות רעהו או לקחת את ממונו.³⁸ ערוגות, ד). הומור מהול באירוניה נמצא גם בתמונה הבאה: הזקן שִׁמַּח כשצבע את שערו ונראה שוב צעיר. הוא חושב שהנה חזר מזלו, אך מה לעשות שהזמן בוגד בו: "מָה נוֹאֲלוּ שְׂבִים אֲשֶׁר שָׁנוּ עֵין שְׁעָרַם וַיֵּאמְרוּ: "בָּא גֵד" (מזל) \ כִּי אֵיךְ יִשְׁנוּ שְׁחָרוֹת לְבָם אַחֲרֵי אֲשֶׁר בָּם הַזְּמַן בְּגֵד (ערוגות, ט)³⁹. ועוד תמונה הומוריסטית היא של השיבה הנראית כמו עין הקורצת לצעיר לבל ינהה אחרי הזקן היות ואין טעם לו לאהוב זקן: "שְׁחָתִי לְצַבִּי אֶהֱב: "עַל מָה תִּבְגּוֹד וּלְדוֹד תְּחִישׁ קָרִץ?" (כליה) \ אָמַר: "כִּכָּה יַעֲזֵץ שְׁעַר לְכֵן נִגְדִי עֵין קָרִץ" (ערוגות, לח). תמונה זו לקח הירושלמי משירו של הרמב"ע המתאר צביית חן שהייתה באה לשתות עם המאהב, אך השיבה שפשתה בשערו קורצת לצביית החן ומזהירה אותה לבל תשתה עוד עמו. לא רק שהשיבה קורצת עין אלא, היא אף קמה על המזדקן כאיש נקם ואויב: "זְמַן נַעַר צָבִיָּה עוֹרְרָה לִי בְּיוֹם חֶשֶׁה שְׁתוֹת עִמִּי וְשׁוֹרֵר \ וְשִׁיבָה קָרְצָה עֵין לְבִלְתִּי עֲשֵׂה חֶפְצִי בְּאִישׁ נִקְם וְשׁוֹרֵר" (אויב. ענק, 11)

על תמונה זו של השיבה הקורצת לצבי החן או לעפרה לבל יחמלו על המאהב המזדקן המבקש מהם חמלה, כי זקן הוא, חוזר טודרוס אבולעפיה ומדגיש את הפן ההומוריסטי כאילו לשערו הלבן של הזקן יש עינים והן קורצות לצעיר ומזהירות אותו: "...לְחַמְלוּ אַחַל פָּנָיו (של צבי החן) וְשֵׁב רֵאשִׁי קוֹרֵץ בְּעֵינָיו לוֹ לְבַל יַפְעֵל" (גן המשלים, שנו).

ותמונה נוספת היא התמונה של הזקן החלוש שכל גופו רזה וכחוש ומנסים לנחמו כי הודו יסוף בשערו הלבן. לא רק שהדבר אינו נכון, אלא זה האומר זאת מתואר בתמונה מגוחכת של מי שמנסה לכבות אש, אך במקום לכבותה הוא שופך עליה שמן, דבר שרק מגביר אותה: "כָּל מִי יִנַּחַם שֵׁב בְּאֶמְרוֹ: "הוֹדֵךְ יִסְף" כְּמִי הָאֵשׁ יִכַּב בְּשֶׁמֶן \ מָה הוֹד וּמָה כְּבוֹד לְגִבְרָתָאָרוּ שׁוֹנָה וְלֹא נִשְׂאָר בְּגוֹפּוֹ שֶׁמֶן" (ערוגות, מד).

דימוי השיער הלבן לשחר הנמצא גם אצל הרמב"ע וגם אצל הירושלמי הוא אירוני במיוחד. אמנם הדימוי לקוח מן השירה הערבית,⁴⁰ אך הוא התקבל בשירה העברית.

38. על פי יש' נח, ט.

38. ובדומה גם שיר כ: "לְרִיק יִגַּע אֲשֶׁר צָבַע שְׁעָרוֹ וְעֲשָׂה בּוֹ כְּמוֹ מַעֲשֵׂה כְּשָׁפִים \ הַתּוֹעִיל שְׁחָרוֹת שְׁעָרוֹ וְכֹחוֹ בְּכָל יוֹם סָף וַיִּמֵּם לוֹ כְּשָׁפִים" (מכים).

40. וראו לעיל, דימויים.

האירוניה היא בכך שהשחר מסמל יום חדש, מלא תקווה, ואילו השיער הלבן מסמל ייאוש נורא המרמז לסיימם הקרוב של חיי האדם.

אצל טודרוס אבולעפיה מצאתי רק שיר הומוריסטי אחד על קריצת שיער השיבה לצבי החן שתואר לעיל.

נראה לי כי רוב שיריו של הרמב"ע מסוגגנים ומעט בהם ההומור. לעומתם שיריו של יוסף בן תנחום הירושלמי, שלמרות כובד הנושא, מלאי הומור, דימויים ושיחות. משיריו של טודרוס מתקבל הרושם כי כתב את השירים שלו כדי לצאת ידי חובת הז'אנר. שיריו כבדים ונראים שבלוניים ומעט הומור יש בהם.

יש לציין כי הדמות המרכזית בשירים על הזיקנה הוא הגבר המזדקן, זה המתגעגע לשווא לחזרת עלומיו, זה המתגעגע לנערות החן ולצבאי היפי שברחו ממנו, וזה המנסה בכל כוחו להיראות צעיר. לשם כך הוא משתמש בצביעת שיער ראשו וזקנו, אך דבר אינו מועיל, כי לזיקנה אין תקנה, כי היא מחלה שאין לה מרפא. גם אין בזיקנה כבוד והדר, למרות שיש כאלה הטוענים כך. והסיבה היא, כי עם הזיקנה מגיעות החולשה והמחלה, ובסופו של דבר מגיע גם המוות, שאין ממנו מנוס. כל מה שהזקן יכול לעשות הוא לבכות על מצבו ולחזור בתשובה.

ליד דמות הזקן הדומיננטית בשער הזיקנה נמצא את צביות החן ואת צבאי היפי, אלה שפעם נהו אחריו כשהיה צעיר ויפה, ושערו היה שחור, אך עכשיו, כשהזדקן ושערו הפך לבן, הם לא פעם לועגים לו ותמיד מתרחקים ממנו.

אין בשירים מילה אחת על האישה המזדקנת או על האישה הזקנה. רק בשיר אחד בין כל השירים, וזה בשירו של הרמב"ע, נמצאת דמותה של אשת הנעורים, אך היא מופיעה רק ביחסה לבעלה המזדקן ועליה עצמה אין מילה. אשת הנעורים מבכה את הזדקנותו של בעלה. ושוב חוזר המוטיב של השיער הלבן שבעקבותיו מגיע המוות: "תתאו רעית נער בראות שיבה זרקה לשכן בחור \ וְכַאֲבָה עוֹד נוֹסֵף בְּרֵאוֹת פִּי הַלְבִּינָה שְׁעֶרֶת בְּחוֹר (ענק, 4).

ביבליוגרפיה

ספרי מקור:

אבן עזרא משה, ספר העניק, בתוך פתרון העניק מאת אלעזר חלפון, מהדורה מדעית מאת אהרן דותן ונאסר בסל, כרך שני, הוצאת מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל, ירושלים תשע"א.

אבולעפיה, טודרוס, גן המשלים והחידות, מוגה מבואר ונערך על ידי דוד ילין, חלק ראשון, הספריה למדעי היהדות, ירושלים תרצ"ב.

הירושלמי, יוסף בן תנחום, ערוגות הבשמים, הוצאה מדעית מאת יהודית דישון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע תשס"ה.

הירושלמי, יוסף בן תנחום "מקאמת אלתג'ניס" הוצאה מדעית בתוך יהודית דישון, ערוגות הבשמים ליוסף בן תנחום הירושלמי, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע תשס"ה, עמ' 407-457.

מאמרים:

דישון, יהודית, "דרכי הצימוד במחברת הצימודים ליוסף הירושלמי", פעמים 81 (תש"ס), 19-42.

יהודית דישון, "מקאמת אלתג'ניס ליוסף הירושלמי", דפים למחקר בספרות 12 (1999-2000), 25-63.

Judith Dishon, "Collections of Homonym Poems in Medieval Hebrew Literature", Studies in Medieval Jewish Poetry – A Message Upon the Garden (edited by Alessandro Guetta and Masha Itzhaki), Brill, Leiden-Boston, 2009, 41-54

חזן, אפרים, "עיוני לשון בצימודים", אסופות ומבואות בלשון, חלק ב, פרקים בעברית לתקופותיה אסופת זיכרון לשובנה בהט, עורך משה בר אשר, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 191-196.

לויין ישראל, מעיל תשבץ, המכון לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשנ"ה, חלק ראשון.

רצהבי, יהודה, "אדם עולם ומות", ביקורת ופרשנות, תשל"ד, עמ' 36-47.

רצהבי, יהודה, "מוטיב הזיקנה בשירה הספרדית העברית", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, טז-יז, תשמ"ג, עמ' 267-288.

רצהבי, יהודה, מוטיבים שאולים בספרות ישראל, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז, עמ' 215-252.